

Re-reading and correcting some of the Chinese words in the Khitai travelogue included in Hafiz-i Abru's *Zubdat al-Tawarikh*

Mahsa Nazari Kalandaragh: Master's student in Persian Language and Literature, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran.

Mohammadamir Jalali^{1*}: Associate Professor of Persian Language and Literature, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran.

Wang Yidan: Professor of Persian Language and Literature, Peking University, Beijing, China.

Abstract

In the fourth volume of Hafiz-i Abru's "Majma' al-Tawarikh," titled "Zubdat al-Tawarikh-i Baysunghuri," under the events of the year 825 AH, a journey is mentioned that the ambassadors of Shahrukh Timur's court took to the land of Khitai and the city of "Khanbaliq." One of them was Khwaja Ghiyas al-Din Naqqash, the ambassador of Baysunghur Mirza Timuri, the ruler of Herat, whose travelogue's "content and substance" Hafiz-i Abru has quoted in his history. Considering that this journey took place during the Timurid period—simultaneous with the Ming dynasty—and to "Khitai," numerous Chinese words and terms have been used in it. Several corrections have been made to the text of *Zubdat al-Tawarikh*, as well as to this travelogue, including the edition by Seyed Kamal Haj Seyed Javadi, which is the most important correction of this text in Iran and the reference point for researchers. However, in the correction of some Chinese words in this text, errors have occurred, which have been corrected in the present study by referring to the oldest manuscripts of this text, including the manuscript preserved in the Malek Library—written in 830 AH, which the authors believe to be the "fair copy" and equivalent to the original version of this text, and which previous correctors did not properly utilize in the matter of correction. In this research, the errors of the corrector, resulting from the handwriting style of the manuscripts, syntactic errors in the Persian translation of Chinese terms, mentioning the Chinese form of the names of several cities mentioned in the travelogue that have a different form in Persian pronunciation, as well as the etymology and examination of the Chinese pronunciation of several words, have been addressed.

Keywords: Khitai Travelogue, Khwaja Ghiyas al-Din Naqqash, *Zubdat al-Tawarikh*, Chinese Vocabulary.

1.* Corresponding Author: m.jalali@atu.ac.ir

1. Introduction

1.1. Hafiz-i Abru's *Zubdat al-Tawarikh* and the Travelogue of Khwaja Ghiass-al-Din Naqqash

One of the prominent historical works of the ninth Islamic century (Hijri) is *Majma' al-Tawārikh*. This book was authored by Abd Allah ibn Lotf Allah ibn Abd al-Rashid, known as Hafiz Abrū. Hafiz Abrū designated the fourth volume of his book as *Zubdat al-Tawārikh Baisanghri*, which encompasses events from the year 736 to 830 AH. In the description of events and circumstances of the year 825 AH, he mentions a particular journey undertaken by envoys of the Timurid Shahrukh's court to the land of Khitai and the city of Khanbalq. The delegation consisted of 300 individuals, among whom was Khwaja Ghiass-al-Din Naqqash, the envoy of Baisanghri Mirza, the Timurid ruler of Herat. The author of *Zubdat al-Tawārikh* cites a summarized and concise account of his travelogue within his work.

1.2. Research Questions and Hypotheses

Given that Khwaja Ghiass-al-Din Naqqash's travelogue pertains to a journey to "Khitai," what errors have occurred in the transcription of Chinese words in the most important edited versions of Hafiz Abrū's *Zubdat al-Tawārikh*?

The hypothesis of this research is that numerous errors have been introduced into the transcription of Chinese words in these editions. By examining ancient manuscripts of *Zubdat al-Tawārikh* and re-evaluating this travelogue from the perspective of the Chinese language, it is possible to determine the correct transcription of these words.

2. Background of the Research

Contemporary studies on Khwaja Ghiass-al-Din Naqqash's travelogue can generally be categorized into three groups: corrections, annotations, and translations. The first critical edition was undertaken by Professor Muhammad Shafi' in 1930 in Lahore, Pakistan. Among Iranian scholars, Ali Mazaheri was the first to publish the book *Jad-e Abrisham* in French, in Paris. Seyyed Kamal Haji Seyyed Jowadī also edited and published *Zubdat al-Tawārikh* based on several manuscript copies; however, the text of the travelogue in his edition contains errors both in the editing approach and in the transcription, especially concerning Chinese words.

3. Research Methodology

This study is based on a systematic comparison and review of the oldest manuscripts of *Zubdat al-Tawārikh* and a re-examination of the printed editions of the travelogue, with particular focus on the Chinese vocabulary within the text.

4. Discussion and Analysis

Within the text of Khwaja Ghiass-al-Din's travelogue, as presented in *Zubdat al-Tawārikh*—including the edition by Haji Seyyed Jowadī and the original manuscripts—numerous errors are evident, both in the transcription methodology and in the recording of Chinese words.

5. Conclusion

Some of the errors in the transcription of Chinese words in Khwaja Ghiass-al-Din's travelogue stem from the orthographic characteristics of the manuscript copies, while others result from issues related to manuscript punctuation and the typesetter's copy errors. Since the Malik manuscript is a copy of Hafiz Abrū's own handwriting, it is likely that some of these transcriptions reflect orthographic changes and phonetic transformations of Chinese words within the Persian language over time, which Hafiz Abrū may have recorded as they appeared.

As previously noted, the correct transcription of "سامکونی" (as in Seyyed Jawādī's edition of *Zubdat al-Tawārikh*) is "Shākkūnī," derived from the Sanskrit term (शाक्यमुनि), a title for the Buddha. In Chinese, this is rendered as "Shijiāmóuní" (释迦牟尼) or "Shijiāmóuní Fó" (释迦牟尼佛). The main reason for the error in Seyyed Jawādī's edition and subsequently in Fatehi's edition is the unjustified deviation from the Malik manuscripts and the error's adoption from Fatehi's manuscript.

Furthermore, the transcription "شب چراغ" in Seyyed Jawādī's edition is incorrect; the correct term is "شب چراغ" which refers to the Lantern Festival (灯节 Dengjie), a traditional Chinese celebration. The names of the cities "سکجو" and "قمجو" (which should be read as سُکجو and قَمجو, respectively) are ancient names of "Suzhou" (苏州) and "Ganzhou" (赣州).

The Chinese origin of the word "کی دیفو" is 急递铺 (jidipu), meaning "Express Postal Station." The correct transcription of "جینو" and "بافو" should be "چیفو" (车夫) — meaning coachman — and "مافو" (马夫) — meaning horse groom or stable master. Similarly, "لوفو" (骡夫) refers to a muleteer.

The correct term for the "بینه" ("بینہ ختایی") in Seyyed Jawādī's edition is "پپہ" (琵琶), the traditional stringed instrument, not "Pipa" as a type of mouth organ, which Seyyed Jawādī and Mazaheri mistakenly identified. Additionally, "داجی" appearing in the text (Hafez Abrū, 1380: 821) likely should be "داجین" (大人, Daren), meaning an esteemed person.

Words such as "قَلغی" (Turkish; a type of silk fabric), "تُرُقو" (Turko-Mongolian; a type of red silk), "لو" (罗; a silk fabric), "شا" (纱; a very fine non-silk textile, generally cotton or linen), "لنگ" (綾; a traditional Chinese silk fabric with a diagonal pattern), and "کبکی" (a type of velvet fabric) refer to various Chinese textiles, as indicated.

بازخوانی و تصحیح برخی از واژگان چینی سفرنامه ختای مندرج در زبدة التواریخ حافظ ابرو

دانشجوی کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

مهسا نظری کلاندرق 

دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

محمدامیر جلالی  *

استاد گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پکن، پکن، چین

وانگ بی دان 

چکیده

در مجلد چهارم مجمع التواریخ حافظ ابرو که زبدة التواریخ بایسنغری نام دارد، ذیل حالات و حوادث سال ۸۲۵ ق. از سفری یاد رفته است که ایلچیان دربار شاهرخ تیموری به سرزمین ختای و شهر «خان‌بالیق» داشته‌اند. یکی از آنان خواجه غیاث‌الدین نقاش، ایلچی بایسنغرمیرزای تیموری حاکم هرات بود که حافظ ابرو «مضمون و مُحَصِّل» سفرنامه او را در تاریخ خود نقل کرده است. با توجه به اینکه این سفر در دوره تیموری (هم‌زمان با سلسله مینگ) و به «ختای» صورت گرفته، واژگان و اصطلاحات متعددی به زبان چینی در آن به کار رفته است. تا کنون چند تصحیح از متن زبدة التواریخ، و نیز این سفرنامه صورت گرفته است؛ از جمله چاپ سیدکمال حاج سیدجوادی که مهم‌ترین تصحیح صورت گرفته از این متن در ایران و محل مراجعه اهل تحقیق بوده و هست؛ اما در تصحیح برخی از واژگان چینی این متن لغزش‌هایی روی داده است که در پژوهش حاضر با مراجعه به کهن‌ترین دست‌نوشته‌های این متن از جمله دست‌نوشته محفوظ در کتابخانه ملک (کتابت ۸۳۰ ق. که به باور نگارندگان نسخه «مُبَيَّضَه» و به منزله نسخه اصلی این متن است و مصححان پیشین به روش درستی در امر تصحیح از آن سود نجسته‌اند) این واژگان تصحیح و شرح داده شده‌اند. در این پژوهش همچنین به برخی از خوانش‌های خطای مصحح که ناشی از شیوه رسم الخط دست‌نوشته‌هاست، برخی از خطاهای نحوی در ترجمه فارسی مصطلحات چینی، ذکر شکل چینی نام چند شهر یادرفته در سفرنامه که در تلفظ فارسی دارای ریختی دیگرگون‌اند، و همچنین ریشه‌شناسی و بررسی تلفظ چینی چند واژه نیز پرداخته شده است.

کلیدواژه‌ها: سفرنامه ختای، خواجه غیاث‌الدین نقاش، زبدة التواریخ، واژگان چینی.

۱. مقدمه

۱.۱. زبدة التواریخ حافظ ابرو و سفرنامه خواجه غیاث الدین نقاش

یکی از آثار برجسته تاریخی قرن نهم هجری مجمع التواریخ است. این کتاب توسط عبدالله بن لطف الله بن عبدالرشید معروف به حافظ ابرو تألیف شده است. حافظ ابرو به استناد ترقیمه دست‌نوشته جامع التواریخ محفوظ در کتابخانه توقایی سرایی به شماره ۱۶۵۳ به دست خط خود وی، متولد هرات است اما اصالت او به بهدادین، روستایی واقع در خواف خراسان، می‌رسد. از تاریخ تولد وی اطلاعی در دست نیست اما تاریخ وفات او در کتاب مجمل فصیحی، ۸۳۳ هجری در شهر زنجان ضبط شده است (خوافی، ۱۳۳۹: ۲۶۶). برجسته‌ترین اثر او کتاب مجمع التواریخ است که نگارش آن از سال ۸۲۸ آغاز شد و در سال ۸۳۰ هجری به اتمام رسید. مجمع التواریخ در چهار مجلد نوشته شده است که محتوای هر مجلد بدین شرح است:

ربع اول: از ابتدای آفرینش تا ظهور پیامبر اکرم (ص)؛

ربع دوم: تاریخ زندگی پیامبر تا انقراض خلافت عباسیان؛

ربع سوم: از آغاز صفاریان تا تاریخ طایفه قراخانی؛

ربع چهارم: دارای دو بخش بدین شرح:

۱. وقایع مربوط به سال ۷۳۶ ق. آخر ایام ابوسعیدی تا مرگ تیمور در سال ۸۰۶ ق.

۲. از آغاز حکومت شاهرخ در سال ۸۰۷ تا سوء قصد نافرجام به شاهرخ در سال ۸۳۰ هجری (سیدجوادی،

۱۳۸۰: ۲۰-۱۹).

حافظ ابرو مجلد چهارم کتاب خود را زبدة التواریخ بایسنغری نامیده است که از حوادث سال ۷۳۶ تا سال ۸۳۰ هجری را در این مجلد به رشته تحریر درآورده است. وی در ذیل حالات و حوادث سال ۸۲۵ ق. از سفری یاد می‌کند که ایلچیان دربار شاهرخ تیموری به سرزمین ختای و شهر «خان‌بالی» داشته‌اند. هیئت این ایلچیان متشکل از ۳۰۰ نفر بودند که یکی از آنان خواجه غیاث الدین نقاش، ایلچی بایسنغرمیرزای تیموری حاکم هرات، بود و حافظ ابرو از این واقعه چنین یاد کرده است: «خواجه غیاث‌الدین مذکور از آن روز باز که از دارالسلطنت هرات بر عزیمت سفر ختای بیرون رفته بود، تا به روزی که باز آمد، به هر موضع که رسیده آنچه دیده بود [...] مجموع بر چند جزو روزبه‌روز به طریق روزنامه ثبت کرده» (حافظ ابرو، ۱۳۸۰: ۸۱۹) نویسنده زبدة التواریخ به سبب آنکه خواجه «معمد علیه بود و بی غرض و تعصب نبشته»، «مضمون و محصل سفرنامه او را در کتاب خود نقل کرده است. سفرنامه مندرج در زبدة التواریخ ظاهراً از روی تنها نسخه این متن که در کتابخانه بایسنغر در هرات نگهداری می‌شده است و به عنوان سندی تاریخی در اختیار حافظ ابرو قرار گرفته بوده، به رشته تحریر درآمده است. البته از متن اصلی این سفرنامه نسخه‌ای برجای نمانده و سفرنامه امروزی نیز چنانکه گفته شد مضمون و محصل این سفرنامه است، که به قلم حافظ ابرو بازنویسی شده است. متن سفرنامه پس از حافظ ابرو، در منابع تاریخی بعدی با تغییراتی از زبدة التواریخ نقل شده است؛ از جمله در مطلع السعدین و مجمع البحرین عبدالرزاق سمرقندی (اتمام نگارش پیش از ۸۷۷ ق، سال درگذشت مؤلف)، حبیب‌السیر خواندمیر (اتمام اثر در ۹۳۰ ق)، تاریخ نگارستان (تألیف قاضی احمد غفاری کاشانی متوفای ۹۷۵ ق)، احسن التواریخ حسن بیگ روملو (شرح وقایع تا سال ۹۸۵ ق) و تاریخ آلفی قاضی احمد تنوی (شرح وقایع تا سال ۱۰۰۰ ق).

شخصیت تاریخی و حقیقی خواجه غیاث‌الدین نقاش در متون تاریخی چندان مشخص نیست اما با تکیه بر قرائن تاریخی و نگارگری‌های برجامانده از محمد سیاه‌قلم، برخی این دو نام را متعلق به یک شخصیت دانسته‌اند که دارای ذوق هنری و ادبی بوده و در دربار بایسنغرمیرزا جایگاه مهمی داشته است (رک: آژند، ۱۳۸۵؛ ملک پایین، ۱۳۹۹).

۲.۱. پرسش‌ها و فرضیه‌های پژوهش

با توجه به اینکه سفرنامه خواجه غیاث‌الدین نقاش مربوط به سفر به «ختای» بوده است، در مهمترین متن‌های تصحیح‌شده از زبده التواریخ حافظ ابرو، چه لغزش‌هایی در ضبط واژگان چینی صورت گرفته است؟ فرضیه این پژوهش آن است که لغزش‌های متعددی در تصحیح واژگان چینی این متن راه یافته است که با مراجعه به دست‌نوشته‌های کهن زبده التواریخ و بازخوانی این سفرنامه از منظر زبان چینی، می‌توان به ضبط صحیح این واژگان دست یافت.

۲. پیشینه پژوهش

پژوهش‌های معاصران درباره سفرنامه خواجه غیاث‌الدین نقاش را به‌طور کلی می‌توان به سه دسته تصحیحات، نگارش تعلیقات، و ترجمه‌ها تقسیم کرد. نخستین تصحیح و چاپ مستقل متن سفرنامه توسط پرفسور محمد شفیع در ۱۹۳۰م. در لاهور پاکستان انجام گرفت که تنها بر اساس نسخه بادلیان انجام گرفته است. در کتاب خطای‌نامه (شرح مشاهدات سیدعلی‌اکبر خطایی، معاصر شاه اسماعیل صفوی، در سرزمین چین، نوشته‌شده در سال ۹۲۲ ق.) چاپ ایرج افشار نیز متن سفرنامه بر اساس همان تصحیح محمد شفیع در پایان کتاب ذکر شده است. از میان پژوهشگران ایرانی، علی مظاهری (۱۹۸۳م.) برای نخستین بار به زبان فرانسوی کتاب جاده ابریشم^۲ را در پاریس منتشر نمود و ملک‌ناصر نوبان متن کتاب را به فارسی ترجمه کرد (۱۳۷۲ ش.). در پژوهش مظاهری تنها تلخیصی از متن سفرنامه همراه با تعلیقاتی ارزشمند ارائه شده است. سیدکمال حاج سیدجوادی (۱۳۸۰ ش.) نیز زبده التواریخ را بر اساس چند نسخه خطی تصحیح و منتشر کرده و در حاشیه کتاب به شرح مختصری درباره برخی از واژگان پرداخته است؛ اما متن سفرنامه در چاپ وی هم از منظر روش تصحیح و هم ضبط‌های متعدد خاصه در واژگان چینی دچار برخی لغزش‌هاست. وی علی‌رغم آنکه «نسخه مبینه» را در اختیار داشته بوده است، به دلیل عدم علم بر این موضوع، متن را به شیوه «اساس نسبی» تصحیح کرده است؛ حال آنکه چنانکه نشان خواهیم داد، نسخه محفوظ در کتابخانه ملک به اشارت کاتب متن، نسخه مبینه و مهم‌ترین نسخه برجای‌مانده از زبده التواریخ است و لازم است به شکل «اساس مطلق» تصحیح شود. بر اساس چاپ سیدجوادی، محسن فاتحی (۱۴۰۲ ش.) کتابی تحت عنوان زبده التواریخ بایسنغری منتشر کرده که متن ویراسته و شرح‌شده جزء دوم از ربع چهارم مجمع التواریخ حافظ ابروست. وی همچنین در همان سال بخش سفرنامه را به صورت مجزا چاپ نمود و با نام غریب و عجایب ختای به چاپ رساند؛ اما هردو کتاب او علی‌رغم حواشی و تعلیقات ارزشمند و محققانه او بازنشری از تصحیح حاج سیدجوادی است که علاوه بر تکرار خطاهای سیدجوادی در متن سفرنامه خطاهای دیگری نیز افزون دارد. آنچه محل نقد و

بررسی در پژوهش حاضر خواهد بود، کتاب غرائب و عجایب ختای است. بیانی (۱۳۲۷) در مقاله مهم خود با تکیه بر نسخه‌ای از مجمع التواریخ که در کتابخانه ملی نگهداری می‌شود، نسخه کتابخانه ملک را مجلد چهارم از همان نسخه می‌داند. یعقوب آژند (۱۳۸۵) نیز پژوهش‌هایی درباره یگانگی هویت محمد سیاه‌قلم و خواجه غیاث‌الدین نقاش به تحریر درآورده است. متن سفرنامه همچنین چندین بار به زبان‌های مختلف ترجمه شده است. ازین میان ترجمه اسمعیل عاصم افندی به زبان ترکی به نام عجائب اللطائف (استانبول، ۱۳۳۱ ق.)، ترجمه فرانسوی کاترینر^۳ (بر اساس مطلع السعدین) (لندن، ۱۸۴۸ م.)، ترجمه انگلیسی میچر^۴ و نیز ترجمه چینی متن (پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشجوی دانشگاه پکن با نام فارسی «راستین» به راهنمایی پرفسور وانگ بی‌دان) بر اساس زبدة التواریخ حافظ ابرو تصحیح سید جوادی شایسته یادکرد است.

۳. روش پژوهش

پژوهش حاضر بر پایه بررسی و مقابله روشمند کهن‌ترین دست‌نوشته‌های زبدة التواریخ و بازخوانی و بازنگری در چاپ‌های سفرنامه با تمرکز بر واژگان چینی متن انجام پذیرفته است.

۳. ۱. معرفی دست‌نوشته‌ها و متون چاپی محل بررسی

۳. ۱. ۱. دست‌نوشته‌ها

جدول ۱. معرفی دست‌نوشته‌ها

نشانه اختصاری دست‌نوشته‌ها	محل نگهداری	شماره نسخه	تاریخ کتابت	توضیحات
م (زبدة التواریخ)	کتابخانه ملک تهران	۴۱۶۶	۸۳۰ ه.ق. (به استناد نسخه کتابخانه ملی)	نسخه اساس
ت (زبدة التواریخ)	کتابخانه فاتح استانبول	۴۳۷۰	۹۰۹ ه.ق.	دست‌نویس اصلی
ل (زبدة التواریخ)	کتابخانه ملک تهران	۴۱۶۳	۱۲۷۲ ه.ق.	دست‌نویس اصلی (به خط آقابابا شهمیرزادی)
مط (مطلع سعدین)		-----	قرن یازدهم	دست‌نویس غیراصلی
مجمع التواریخ	کتابخانه توفقای سرای استانبول	۱۶۵۳	۸۲۹ ه.ق.	بخش‌هایی به خط حافظ ابرو محل استفاده در مباحث رسم‌الخطی

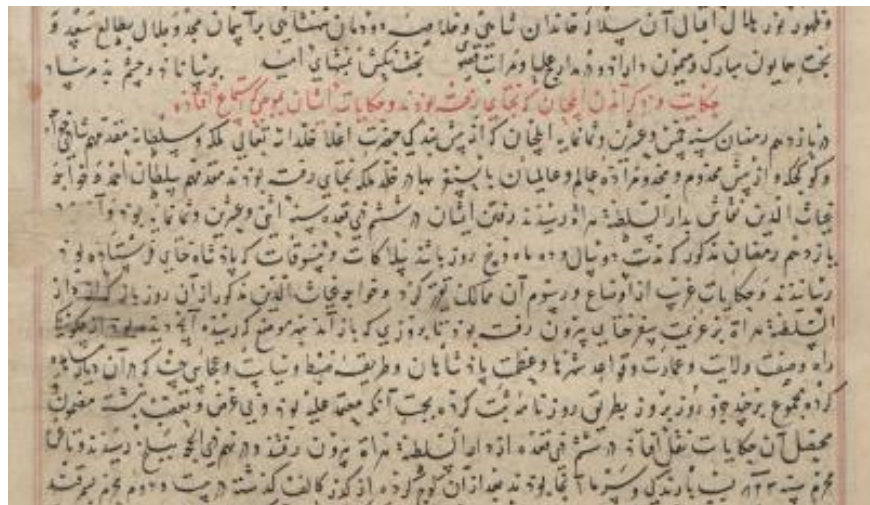
معرفی تفصیلی دست‌نوشته‌ها

الف. دست‌نوشته‌های اصلی

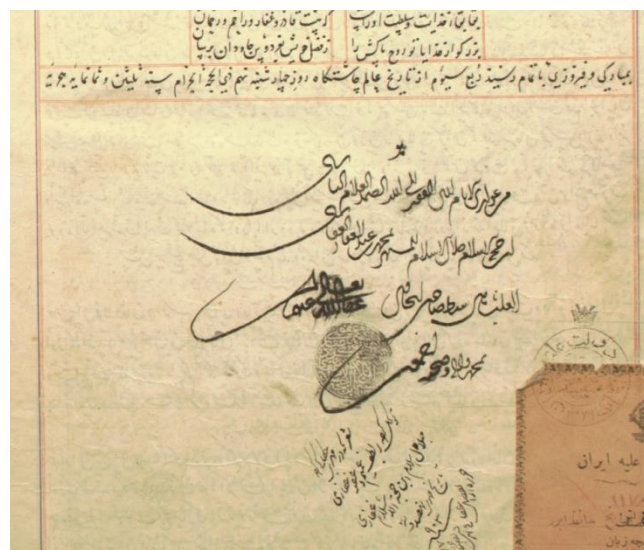
۱. دست‌نوشته کتابخانه ملک (م)

3. M. Quatremère

4. K. M. Maitra



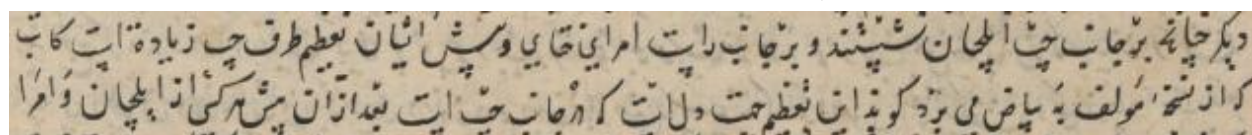
اقدام دست‌نوشته‌های زبدة التواریخ دست‌نوشته محفوظ در کتابخانه ملک تهران به شماره ۴۱۶۶ است. این دست‌نوشته فاقد تاریخ کتابت است اما مهدی بیانی در مقاله‌ای که به معرفی و بررسی دست‌نوشته ربع سوم مجمع التواریخ محفوظ در کتابخانه ملی تهران به شماره ۱۲۵۲۷-۵ مورخ ۸۳۰ ق. پرداخته با استناد بر شواهد ظاهری و همسانی خط این دو نسخه، آنها را مجلدات مختلفی از یک متن واحد دانسته است؛ لاجرم تاریخ کتابت دست‌نوشته ملک نیز باید مربوط به حوالی همان سال ۸۳۰ ق. باشد. دست‌نوشته کتابخانه ملی بنا به نوشته بیانی «در زمان حیات مؤلف یعنی به سال ۸۳۰ که تاریخ اتمام تألیف آن است و چهار سال قبل از مرگ حافظ ابرو (۸۳۴) کتابت شده؛ این نسخه همان نسخه اصلی است و برای کتابخانه شاهرخ‌بن امیر تیمور تحریر شده و مورد مطالعه شخصی وی بوده است» (نک: بیانی، ۱۳۲۷: ۱۷۴؛ سیدجوادی، ۱۳۸۰: ۲۶/۱).



نکته بسیار مهمی که نگارندگان بر یافته‌های بیانی می‌افزایند این است که نسخه ملک را باید همان نسخه "مبیضه" یعنی نخستین متن نهایی زبدة التواریخ دانست و کاتب این دست‌نوشته به این نکته در دو جای متن سفرنامه تصریح کرده است:

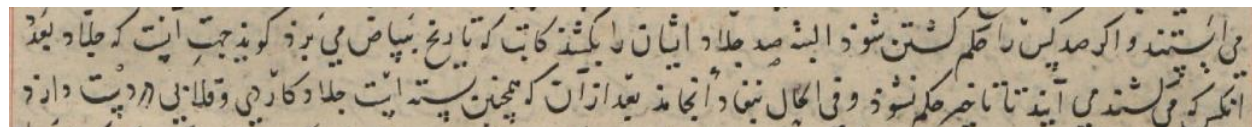
«[...] بر جانب چپ ایلچیان نشستند و بر جانب راست امرای ختای؛ و پیش ایشان تعظیم طرف چپ زیاده است. **کاتب که از**

نسخه مؤلف به بیاض می برد، گوید این تعظیم جهت دل است که در جانب چپ است».



«[...] کاتب که تاریخ به بیاض می برد گوید جهت آن است که جلاد به عدد آن کس که می کشند می آیند تا تأخیر حکم نشود

و فی الحال به نفاذ انجامد».

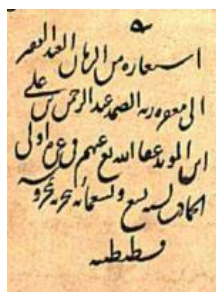


همان گونه که آشنایان به فن تصحیح می دانند، مؤلف یک متن، پس از اتمام نگارش یک اثر و انجام اصلاحات لازم دست نوشت نهایی خود را به کاتبی می سپرد تا متن را از حالت «مُسَوَّده» (به قول امروزیان چرک نویس) به صورت «مُبَيَّضَه» (به قول امروزیان پاک نویس) کتابت و رونویسی کند. در اهمیت این عبارات همین بس که نشان می دهند نسخه کتابخانه ملک، نسخه مبَيَّضَه و به عبارتی دیگر نخستین دست نوشت نهایی از زبدة التواریخ است که به گفته کاتب از نسخه مسوده به دست خط حافظ ابرو به بیاض برده شده و به زبان امروزی پاک نویس شده است. بدین ترتیب نسخه های ملی و ملک را باید دو مجلد از نسخه مُبَيَّضَه مجمع التواریخ دانست که در همان سال ۸۳۰ ق. یعنی سال اتمام نگارش اثر کتابت شده اند.

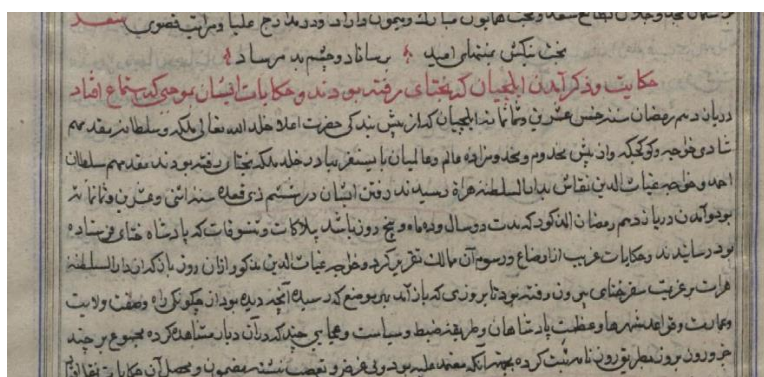
۲. دست نوشت کتابخانه فاتح (ت)



دست نوشتی است محفوظ در کتابخانه فاتح استانبول ترکیه به شماره ۴۳۷۰ که فاقد تاریخ کتابت است اما بنا به نظر دکتر ارحام مرادی، پژوهشگر نسخه شناس، کتابت آن متعلق به نیمه دوم قرن نهم است و تاریخ آن را نهایتاً تا ۸۵۰-۸۶۰ ق. می توان عقب آورد. این نسخه بنا به یادداشتی که در ظهر نخستین برگ متن آمده در سال ۹۰۹ ق. در شهر قسطنطنیه در تملک فردی به نام عبدالرحمن بن علی بن المؤید بوده است: «إِسْتَعَارَهُ مِنَ الزَّمان، العبد الفقير الى مغفرة ربّه الصمد، عبدالرحمن بن علی ابن المؤید، - عفا الله تع عنهم - فی غرة اولى الجمادى سنة تسع و تسعمائه هجرية بمحروسة قسطنطنية».



۳. دست‌نوشته کتابخانه ملک (ل):

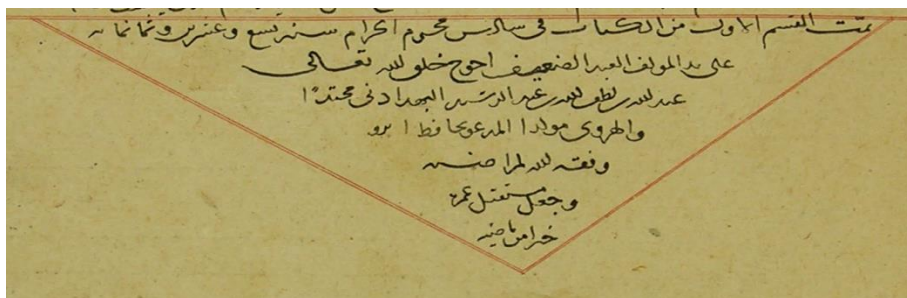


نسخه ۴۱۶۶ محفوظ در کتابخانه ملک (نسخه اقدم) در فهرست دست‌نوشته‌های ایران (دنا) ذیل کتاب مجمع التواریخ السلطانیه، به اشتباه با نام کاتب قرن سیزدهمی آقابابای شه میرزادی، فهرست شده است (درایتی، ۱۳۸۹: ۹۰)؛ حال آنکه شه میرزادی بر اساس نسخه محفوظ در کتابخانه ملک به شماره ۴۱۶۳ مورخ ۱۲۷۲ ق. کاتبی قاجاری است و نسخه کتابت شده به قلم وی در پژوهش حاضر سومین دست‌نوشته محل مراجعه ما بوده است.

ب. دست‌نوشته‌های فرعی

۱. دست‌نوشته کتابخانه توبقایی سرایی^۵

نسخه‌ای که فاقد متن سفرنامه است اما از نظر مباحث سبک‌شناختی، زبانی و نیز رسم‌خطی برای ما حائز کمال اهمیت است، مجلد نخست مجمع التواریخ مورخ ۸۲۹ ق. است که به شماره ۱۶۵۳ در کتابخانه توبقایی نگهداری می‌شود و برخی از صفحات آن به خط خود حافظ ابرو است. غیاثیان در پژوهش خود صفحاتی از این نسخه را که به دست خط حافظ ابرو است شناسایی و معرفی کرده است (نک: غیاثیان، ۱۴۰۳: ۶۹).



(نمونه‌ای از خط حافظ ابرو. ترقیمه نسخه تویقایی سرایی)

«تَمَّتِ الْقِسْمُ الْأَوَّلُ مِنَ الْكِتَابِ فِي سَادِسِ مُحَرَّمِ الْحَرَامِ سَنَةِ تِسْعٍ وَعِشْرِينَ وَثَمَانِمِائَةٍ عَلَى يَدِ الْمُؤَلِّفِ الْعَبْدِ الضَّعِيفِ أَحْوَجِ خُلُوِّ اللَّهِ تَعَالَى
عَبْدُ اللَّهِ نَظَرَ لِعَبْدِ الرَّشِيدِ الْبَهْدَادَنِيِّ مُحْتَدِاً وَالهَرَوِيِّ مُولِداً الْمَدْعُوَّ بِحَافِظِ اَبْرُو وَفَقَّهُ اللَّهِ لِمَرَاضِيهِ وَجَعَلَ مُسْتَقْبَلِ
عُمُرِهِ خَيْراً مِنْ مَاضِيهِ».

ج. متون چاپی

گذشته از دست‌نوشته‌ها چاپ سیدجوادى از زبدة التواریخ و همچنین چاپ‌های محمدشفیع، مظاهری و فاتحی از سفرنامه نیز محل بررسی و مراجعه و مقابله در این پژوهش بوده‌اند.

۴. بحث و بررسی

در متن سفرنامه خواجه غیاث‌الدین آن‌گونه که در زبدة التواریخ به تصحیح حاج‌سیدجوادى و نیز دست‌نویس‌های این اثر آمده است، خطاهایی در ضبط واژگان چینی وجود دارد که برخی ناشی از نوع ضبط واژگان در نسخ خطی، و برخی نیز ناشی از مسائل رسم‌الخطی دست‌نوشته‌ها و خطاخوانی مصحح از آن‌ها بوده است. با توجه به اینکه نسخه ملک نسخه مبیطه از دست‌خط خود حافظ ابرو بوده است، محتمل است این ضبط‌ها ناشی از دگرگشتگی رسم‌الخطی و تحول آوایی واژگان چینی در زبان فارسی در طی زمان بوده باشد که به همان صورت نیز بر قلم حافظ ابرو رفته است.

پیش از آنکه به بحث راجع به تصحیح چند واژه چینی مندرج در متن سفرنامه پردازیم، ابتدا به ذکر چند نمونه از: (۱) خوانش‌های خطای مصحح که ناشی از شیوه رسم‌الخط دست‌نوشته‌هاست؛ (۲) برخی از خطاهای نحوی در ترجمه فارسی مصطلحات چینی؛ (۳) ذکر شکل چینی نام چند شهر یادرفته در سفرنامه که در تلفظ فارسی دارای ریختی دیگرگون‌اند؛ و (۴) ریشه‌شناسی و بررسی تلفظ چینی چند واژه می‌پردازیم.

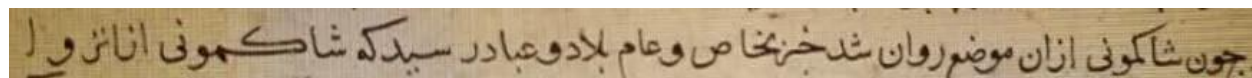
۴.۱. نمونه‌ای از خوانش‌های خطای مصحح، ناشی از شیوه رسم‌الخط دست‌نوشته‌ها:

- «سامکونی» یا «شاکمونی»؟

«و در این شهر اکثر کافران بودند و بت می‌پرستیدند؛ **بتخانه بزرگ** داشتند در غایت تکلف؛ و بتان بسیار در آنجا بعضی نو ساخته بودند و بعضی کهنه؛ و در پیشانی صفا یک صورت بزرگ که **یک صورت** [کذا] **می‌گفتند سامکونی** است» (حافظ ابرو، ۱۳۸۰: ۸۲۱؛ غیاث‌الدین نقاش، ۱۴۰۲: ۴۱).

واژه صحیح به تصریح نسخه ملک «شاکمونی» است. شاکمونی ریختی است از واژه شاکيامونی (Shakyamuni) و آن واژه‌ای سانسکریت (शाक्यमुनि) و لقب بودا (Gautama Buddha) است به معنای «فرزانه شاکیا» (شاکیا نام قبیله یا طایفه‌ای است که خانواده بودا بدان تعلق داشتند) در جامع‌التواریخ نیز آمده است: «از بهر او آن را شاکمونی خواندند که او از نسل شاکیان است.» (ر.ک. رشیدالدین همدانی، ۱۳۸۴: ۹۵) این واژه در زبان چینی به صورت «شیجیامونی» (Shijiamouni 释迦牟尼佛) و «شیجیامونی فو» (Shijiamouni Fo 释迦牟尼佛) به کار می‌رود. «فو» در زبان چینی به بودا اشاره دارد. (چنانکه در ادامه متن از «شکمانی فو» سخن رفته است. حافظ ابرو، ۱۳۸۰: ۸۳۲) این واژه در فرهنگ چینی به فارسی به صورت «شاکيامونی» نیز ضبط شده است. «بخش اول این نام از کلمه سانسکریت Shakyamouni از اصل پالی Sakya, Sakka و بخش دوم Moni در زبان پالی، زبان قومی بودا، به معنی خردمند و فرزانه و حکیم است که در منابع چینی هم به همین معنی آمده است.» (وانگ، ۱۳۷۹: ۲۰۵) این نام در جامع‌التواریخ نیز مکرراً به صورت «شاکمونی» ضبط شده است (رشیدالدین فضل‌الله، ۱۳۸۴: ۱۰۱-۱۲۳).

دلیل اصلی خطای سیدجوادی و به تبع آن فاتحی، عدول بی‌دلیل از دست‌نوشته ملک و تبعیت خطا از دست‌نوشته فاتح بوده است. مضاف بر آنکه شیوة نوشتاری «کم» در واژه شاکمونی در نسخه ملک (شاکمونی) نباید موجد این تصور شود که واژه شامکونی است. این نوع نگارش «کم» (و نه مک) در نسخه توقیایی نیز دیده می‌شود. برای نمونه در مجلد نخست ذیل «قسم دوم از تاریخ هند و کیفیت ولادت شاکمونی» می‌بینیم که این واژه در یک سطر به دو شکل کتابت شده است که نخستین شکل نگارش - که شبیه به نوع نگارش این واژه در نسخه ملک نیز هست - موهم تلفظ شامکونی می‌تواند بود حال آنکه این نیز کتابتی از همان واژه شاکمونی است:

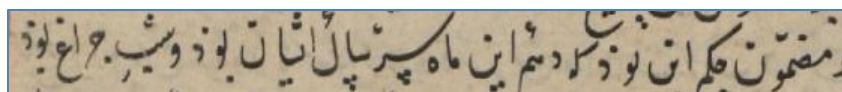


در تاریخ بناکتی نیز این نام مکرراً به صورت «شامکونی» آمده است که محتملاً حاصل همین‌گونه بدخوانی کاتبان یا مصحح است (ر.ک. بناکتی، ۱۳۴۸: ۳۲۵-۳۳۱). در متن مصحح سیدجوادی علاوه بر ضبط خطای واژه شاکمونی، چند خطای نحوی نیز روی داده است. متن صحیح مطابق دست‌نوشته ملک این گونه است: «و در این شهر اکثر کافران بودند و بت می‌پرستیدند؛ و بتخانه‌ای بزرگ داشتند در غایت تکلف؛ و بتان بسیار در آنجا بعضی نو ساخته بودند و بعضی کهنه؛ و در پیشان صفه یک صورت بزرگ که می‌گفتند که این صورت شاکمونی است».

۴. ۲. خطای نحوی در ترجمه فارسی مصطلحات چینی:

- «شب چراغ» یا «شب چراغ»؟

«دیگر در آن ایام رسم ایشان چنان است که شب چراغ می‌گویند» (حافظ ابرو، ۱۳۸۰: ۸۵۳). در نسخه ملک این ترکیب در قسمت دیگری از متن به وضوح و به درستی به صورت «شب چراغ» ضبط شده است:



مظاهری آن را «شب چراغ»، یعنی «چراغانی» به معنای «آتشبازی» دانسته است «که منظور دواندن فشفشه در طول فتنه‌هاست.» (مظاهری، ۱۳۷۲: ۱۳۴) (در ترجمه انگلیسی مایترا، به «Night of illumination» ترجمه شده است (P: 93).

«شب چراغ» همان جشن فانوس (灯节 Dengjie) و جشن سنتی کشور چین است. «灯节 Dengjie» یعنی جشن چراغ. جیه (节 jie) یعنی جشن؛ و دنگ (灯 deng) به معنی چراغ است. این جشن دو هفته پس از عید بهار یعنی در روز پانزدهم اولین ماه از تقویم چینی برگزار می‌شود. در کشور چین روز اول سال، عید بهار است؛ و جشن چراغ در روز پانزدهم یعنی وسط این ماه که ماه تمام است برگزار می‌شود. (元宵节 Yuanxiao Jie): جیه (节 Jie) یعنی جشن؛ یوان (元 yuan) یعنی نخست، ابتدایی؛ سیاو (宵 xiao) یعنی شب؛ و یوانسیاو (元宵 yuanxiao) یعنی شب پانزدهم از اولین ماه قمری چین؛ و نهایتاً «یوانسیاو جیه» یعنی جشن پانزدهم ماه اول قمری در چین) نکته آن که چینیان ماه شب پانزده را ماه کامل می‌دانند و نه ماه شب چهارده را.

۳.۴. ذکر شکل چینی نام چند شهر یادرفته در سفرنامه که در تلفظ فارسی دارای ریختی دیگرگون‌اند:

«در چهاردهم شعبان به موضعی رسیدند که از آنجا تا **سکجو** _ که اول شهر ختاییان و قراول ایشان بود _ ده روزه راه چول بود» (حافظ ابرو، ۱۴۰۲: ۸۲۲) همچنین است نام «قمجو» در این جملات: «و از **سکجو** تا **قمجو** _ که شهری دیگر بزرگ بود _ نه یام بود؛ و قمجو از سکجو بسیار بزرگ‌تر و معتبرتر بود» (همان: ۸۳۰).

مظاهری نام این شهرها را به ترتیب «سوجو (Suchow)»، و قمجفو، کانجو Campcio نزد مارکوپولو، کانچئو Cancheu در اطلس جدید چینی، کانجو نزد ملانظر محمد، و کانشو Kanshow در نقشه‌های کنونی» دانسته است (همان: ۱۱۲ و ۱۱۶).

توضیح دقیق‌تر آن است که «**سکجو**» همان شهر قدیم «سوجو» (Suzhou 苏州) است^۷ که امروزه بدان «جیو چوئن» (Jiuquan 酒泉) گفته می‌شود و نزدیک شهرهای لانجو و دون هوانگ (Dunhuang 敦煌) در استان «گانسو» (Gansu 甘肃省) قرار دارد. نام قدیم دون هوانگ امروزین «شاجو / شَجو» (Shazhou 沙州) است که نباید با سوجو اشتباه شود. سوجو همراه با گانجو، شَجو و لیان‌جو نام یکی از چهار شهر مهم در مسیر جاده ابریشم بود که مانند دالانی در کنار یکدیگر قرار داشتند و جاده‌ای باریک را تشکیل می‌دادند. این دالان قسمتی از جاده ابریشم در چین بوده و هست که از دیرباز تا کنون «河西走廊 Hexi Zoulang» نامیده می‌شود یعنی «دالان غرب رودخانه زرد» (xi یعنی غربی؛ He یعنی رودخانه، که به 黄河 Huanghe یعنی «رودخانه زرد» اشاره دارد). این چهار شهر بر اساس موقعیت از غرب به شرق بدین ترتیب قرار داشتند: شَجو، سوجو، گانجو و لیان‌جو (凉州 Liangzhou با نام امروزین 武威 Wuwei). این مسیر مسیری بسیار مهم است که محل عبور از مرکز چین به سین کیانگ یا آسیای مرکزی بود که غیاث‌الدین نقاش نیز از آنجا عبور کرده است.

^۷. این شهر نباید با سوجو (Suzhou 苏州) در جنوب چین که در قدیم در کنار هانگجو یکی از دو بهشت زمینی محسوب می‌شده است یکی دانسته شود. ضرب‌المثل قدیمی چینی است که می‌گوید: «上有天堂，下有苏杭» (Shang you tiantang, xia you Su-Hang) (در آسمان بهشت داریم و در زمین سوجو و هانگجو!).

واژه «قمجو» در متن سفرنامه نیز ریختی از نام همان شهر گانجو (Ganzhou 甘州) است که امروز «جانگ‌یه» (张掖 Zhangye) نامیده می‌شود (تلفظ واژه 甘 gan در قدیم gam بود؛ و ضبط فارسی قمجو نشان‌دهنده و برآمده از تلفظ چینی کهن است).

۴.۴. ریشه‌شناسی و بررسی تلفظ چینی چند واژه

۴.۴.۱. کی‌دی‌فو

«و کی‌دی‌فو عبارت از خانه‌واری چندست که در محلی ساکن گردانیده‌اند و یاساق و مهم ایشان آن است که چون خبری برسید، شخصی مُعِد ایستاده فی‌الحال آن را به تعجیل به کی‌دی‌فوی دیگر رساند.» (حافظ ابرو، ۱۳۸۰: ۸۲۹) مظاهری دربارهٔ این واژه نوشته است: «با فرانویسی بهتر مطابق Chdebeo "کیده به تو" از پادری (پدر روحانی) اودوریک Odoric است که در ترجمهٔ فرانسه آن Chiribo و به چینی Ki-ti-p'u ثبت شده است...» (۱۳۷۲: ۱۱۵).

این واژه در نسخهٔ فاتح به صورت «کی‌دی‌فو» آمده است اما ضبط صحیح مطابق نسخهٔ ملک همان «کی‌دی‌فو» است. اصل چینی این واژه در تلفظ امروزی آن 急递铺 jidipu «جی‌دی‌پو» است اما در قدیم محتملاً «گی‌دی‌پو» تلفظ می‌شده است. نکته آنکه محتمل است که تلفظ این واژه در زبان چینی در سلسلهٔ یوان متفاوت از تلفظ امروزی آن بوده باشد (تلفظ دوگانهٔ پ/ف در زبان چینی همانند تلفظ «پولاد» / «فولاد» در زبان فارسی است)؛ اما از طرف دیگر نحوهٔ نگارش فارسی ممکن است بیانگر تلفظ دقیق کهن واژگان چینی در آن روزگار نباشد؛ همان‌گونه که با مراجعه به فرهنگ *Lexicon* از Pulleyblank (که تلفظ واژگان در زبان چینی را - با علائم خاص زبان‌شناسی و نه با پین‌یین^۸ امروزی - در دوره‌های مختلف تاریخی چین طی چهار دورهٔ تاریخی بررسی و دسته‌بندی کرده است) درمی‌یابیم که «پو» در هیچ دوره‌ای در زبان چینی تلفظ «فو» نداشته است. «جی» یعنی «به سرعت، تند، سریع، با شتاب»؛ «دی» یعنی «رساندن، فرستادن، پُست»؛ «پو» نیز یعنی «مکان، منزلگاه، ایستگاه، دکان، مغازه» اما زمانی که با «جی‌دی» ترکیب می‌شود دیگر معنای مغازه / دکان را ندارد و فقط به معنای ایستگاه است؛ جایگاهی که پُستچی اسبان خود را در آنجا تغییر می‌دهد؛ ایستگاهی برای توقف پست‌چی با تعویض اسب آماده برای رساندن خبر / نامهٔ بسیار مهم که می‌توان آن را «ایستگاه پُستی سریع‌السير» ترجمه کرد: سیستم خبررسانی یا پُستی. بنیاد این سیستم در چین از دورهٔ یوان در زمان قوبلای خان آغاز شد؛ شبیه به «دو امدادی» برای رساندن خبر / نامه در کوتاهترین زمان. سیستم کاملی بوده است با چند درجهٔ سرعت که نوع سرعت و عملکرد بسته به درجهٔ اهمیت خبر / نامه داشته است. برای نمونه اینکه مهم‌ترین نامه در چند روز باید به مقصد می‌رسیده است، عملکرد متفاوت بوده است.

با توجه به آنچه گفته شد، ضبط فارسی «کی‌دی‌فو» نشان‌دهندهٔ تلفظ کهن این واژه در زبان چینی است و شیوهٔ نگارش و تلفظ آن در متن سفرنامه نیز محتملاً باید «گی‌دی‌فو» بوده باشد و نه «کی‌دی‌فو» (چنان‌که در تلفظ جنوب چین امروزه نیز با «گ» تلفظ می‌شود).

۸. پین‌یین (Pīnyīn) شیوهٔ رایج لاتین‌نویسی واژگان چینی است.

بازخوانی و تصحیح چند واژه چینی در متن سفرنامه خواجه غیاث‌الدین نقاش

پیش از آنکه به بررسی چند ضبط و تصحیح شکل نوشتاری و تلفظ آن‌ها بر اساس زبان چینی پردازیم، یادآوری این نکته لازم است که متن سفرنامه دربردارندهٔ اعلام و اصطلاحات چینی دیگری نیز هست^۹ که مصححان متن سفرنامه (محمد شفیع، علی مظاهری، حاج سیدجواد) و یا مترجمان چینی و انگلیسی متن سفرنامه راجع بدان‌ها اظهار نظر کرده‌اند^{۱۰} اما ما در اینجا تنها به مواردی می‌پردازیم که از نظر ضبط واژه یا ریشه‌شناسی چینی نکته‌ای نویافته دربارهٔ آن‌ها داشته‌ایم.

۲.۴.۴. «جینو» و «بافو»؟ یا «چیفو» و «مافو»؟

«و پنجاه شصت عرابه و پسرانی که موکل اسبان بودند، ایشان را **بافو** می‌گفتند و **آنها موکل** درازگوشان بودند و لوفو، آن‌ها که عرابه می‌کشیدند، **جینو** و ایشان بسیار بودند [...]» (حافظ ابرو، ۱۳۸۰: ۸۳۰؛ غیاث‌الدین نقاش، ۱۴۰۲: ۵۹). در این عبارات هم خطای نحوی و علائم نگارشی در جمله‌بندی وجود دارد و هم ضبط واژگان چینی نیازمند بازنگری است.

«چی» (车 che) در زبان چینی به معنی درشکه / عرابه است و «فو» (夫 fu) به تنهایی به معنای «مرد» و امروزه بیشتر به معنی «شوهر» به کار می‌رود؛ اما در این ترکیب معنی «نگهدارنده» دارد؛ مرد درشکه یا درشکه‌چی. لاجرم ضبط صحیح «چی‌فو» (车夫 chefu) یا «چیفو» است.

و اما واژه «بافو» نیز محتملاً باید «مافو» (马夫 mafu) بوده باشد. «ما» (马 ma) در زبان چینی یعنی «اسب» و «فو» یعنی «مرد / شوهر»؛ و «مافو» یعنی مهتر اسب؛ اما باید توجه داشت که در ضبط فارسی کلمات گاهی واج «م» و «ب» به جای یکدیگر به کار رفته‌اند (همچون نام یکی از سپهسالاران نامدار لشکر چنگیزخان که در زبان مغولی «جَبَه» تلفظ می‌شود اما در برخی از منابع فارسی همانند تاریخ جهانگشای به صورت «یمه» نوشته شده است. ر.ک. جویی، ۱۳۸۲: ۱۱۱/۲ و ۱۱۶) لذا با توجه به آنکه در جمیع نسخ محل مراجعه، واژه محل بحث به صورت «مافو» نوشته شده است، ضبط «بافو» را می‌توان پذیرفت.

واژه «لوفو» نیز در زبان چینی «騾夫 (luofu)» است. «لو» بسته به تلفظ می‌تواند معنای الاغ یا قاطر داشته باشد. «لو» اگر به صورت «騾» (lv) تلفظ شود به معنی الاغ خواهد بود و آنگاه «لوفو» (lvfu 騾夫) به معنی «موکل درازگوشان»؛ اما در ترجمه‌های محل مراجعه - از جمله در ترجمه انگلیسی مایترا و نیز ترجمه چینی سفرنامه که از روی ترجمه انگلیسی صورت گرفته است - این واژه به صورت «عهده‌دار قاطر / نگهداری‌کننده از قاطر» ("who were in the charge of the mules") ترجمه شده (Maitra, 1970: 34) که این معنا محتمل‌تر است.

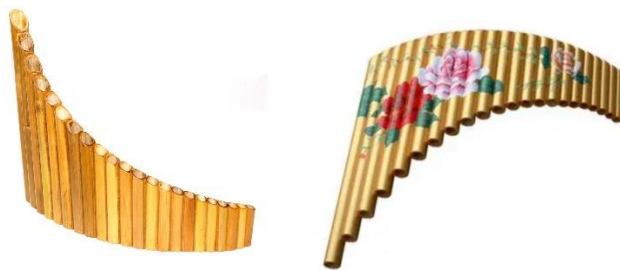
۹. از زمره پژوهش‌های مستقل دربارهٔ جای‌نام‌های سفرنامه بنگرید به مقاله (朱建路, 2018) دربارهٔ «چرخ فلک».

۱۰. همچون واژه «جکفو» در این عبارت: «چون پیش پادشاه رسید، لی‌داجی و جان‌داجی - که به زبان ختایی یکی را سرای لیدا و یکی را **جکفو** می‌گفتند - ایستاده بود و پادشاه در بحث گرفتن ایلچیان بود.» (حافظ ابرو، ۱۳۸۰: ۸۵۸) این واژه در نسخهٔ ملک به صورت «جیکفو» آمده و مصحح متن آن را به خطا «جکفو» ضبط کرده است. مترجم چینی سفرنامه حدس زده است این واژه احتمالاً باید 知府 zhifu بوده باشد که عنوان مقامی است و نه نام یک فرد. این واژه بنا به فرهنگ چینی - فارسی به معنی رئیس شهر و «رئیس ولایت در دورهٔ سلسله‌های مینگ و چینگ» است.

متن صحیح: «و پنجاه شصت عرابه و پسرانی که موکل اسبان بودند ایشان را بافو می گفتند؛ و آن‌ها که موکل درازگوشان بودند لوفو؛ آن‌ها که عرابه می کشیدند [چیفو]؛ و ایشان بسیار بودند.» (حرف اضافه «که» در جمیع نسخ آمده است. حرف عطف «و» پیش از «لوفو» نیز در چاپ فاتحی خطا و مغایر ضبط جمیع نسخ و چاپ سیدجوادی و مخل نحو و معنای جمله است.)

۳.۴.۴. «بینه»، «بیبه»، «بیسه»، «بیشه»، یا «پسه» و «پیبه»؟

چاپ سیدجوادی و فاتحی: «از چپ و راست جماعت مطربان ایستاده و یاتوغن و کمانچه و **بینه ختایی** و نی از دو نوع» (حافظ ابرو، ۱۳۸۰: ۸۲۵؛ غیاث‌الدین نقاش، ۱۴۰۲: ۵۳). این واژه در اینجا به صورت «بینه» و در موارد دیگر (حافظ ابرو، ۱۳۸۰: ۸۴۶؛ غیاث‌الدین نقاش، ۱۴۰۲: ۸۶) به صورت «پیبه» ثبت شده است. سیدجوادی در توضیحات خود درباره «بینه» آن را به نقل از حواشی علی مظاهری بر کتاب راه ابریشم [کذا. صح: جاده ابریشم] «نوعی ارگ دهنی» یعنی سازی بادی دانسته است و یک‌بار نیز به نقل از حاشیه ش ۱۰۳ همان کتاب ص ۶۹ این ساز را «اصولاً چینی» و «شبییه ارغنون» دانسته که «در آسیای میانه بیبه یا بیسه یا بیشه خوانده می‌شود.» گمانه‌زنی علی مظاهری و به تبع او سیدجوادی، بر اساس مفاتیح‌العلوم بوده است. در مفاتیح‌العلوم خوارزمی ذیل «مُسْتَق» آمده است: «المُسْتَق: آلة للصین تعمل من انابیب مرکبة و اسمها بالفارسیة بیشه مُشْتَه» (بی تا: ۲۳۷) که در ترجمه این متن می‌خوانیم: «ساز مردم چین است که از چند نی به هم پیوسته ساخته می‌شود و نامش در فارسی **بیشه مُشته** است.» (۱۳۴۷: ۲۲۵ - ۲۲۶) که مظاهری «پیبه» را همین «بیشه» دانسته است. نکته آنکه سازی که متشکل از چند نی به هم پیوسته است و نام آن بنا به چاپ‌های مفاتیح‌العلوم به صورت «بیسه» یا «بیشه» ضبط شده است، همان ساز «موسیقار» (Pan Flute, Panpipes, Syrinx) است که در زبان چینی (排箫) paixiao نام دارد؛ بنابراین تلفظ و ضبط این واژه در مفاتیح‌العلوم نیز باید «پِیسه» بوده باشد و در این موضع باید تصحیح شود.



تصویر ۱. ساز پیسه

اما ضبط صحیح نام ساز محل بحث در متن سفرنامه نه «بینه» یا «بیسه»، بلکه «پیبه» است که به قرینه کمانچه می‌باید همان ساز زهی «پیپا» (pipa) باشد و نه آن‌گونه که سیدجوادی به تبع علی مظاهری در شرح خود آن را نوعی ارگ دهنی دانسته است.



تصویر ۲. ساز پیپه. نقاشی منسوب به محمد سیاه‌قلم (خواجه غیاث الدین نقاش) محفوظ در موزه تویقایی سرایی، خزینه ش ۲۱۵۳

ضبط خطای «بینه» به جای «پیپه» به دلیل عدول بی دلیل سیدجوادی از نسخهٔ اساس (و نیز ل) و تبعیت از ضبط خطای ت است.

۴.۴.۴. داجی یا داجین؟

«در هشتم جمادی‌الآخر خبر رسید که پسران محمدبیک **داجی** را که ایلچی اویس خان بود غارت کرده‌اند. **داجیان** و ایلچیان متوهم شده، گفتند: ما را سعی می‌باید کرد که خود را زودتر به سرحد ختای رسانیم.» (حافظ ابرو، ۱۳۸۰: ۸۲۱)

واژه نخست که در متن سیدجوادی و به تبع آن در چاپ فاتحی به صورت «داجی» و در نسخهٔ فاتح به صورت «راجی» آمده است، در نسخهٔ ملک به صورت «داجیی» آمده است. این واژه در نسخهٔ ل نیز که محتملاً از روی همین نسخه کتابت شده در این موضع «داجیی» خوانده شده و در نسخهٔ مطلع سعدین نیز به صورت «داجیی» ضبط شده است:

همهٔ این موارد این گمانه را تقویت می‌کند که این واژه باید «داجین» بوده باشد که بدین صورت دچار تصحیف و تغییر شده است.

واژه «داجین» (大人 daren) (بنا بر فرهنگ چینی به فارسی) در زبان چینی عنوانی احترام‌آمیز بوده است؛ «دا» یعنی بزرگ؛ و «جین» یعنی شخص، آدم، فرد. در مجموع یعنی «شخص محترم». در تلفظ امروزی، «داژن» به شخص مسنّ اطلاق می‌شود، برای تفاوت‌گذاری میان بزرگ و کوچک. واژه معروف «فوژن» نیز به معنی «خانم» است که در متون فارسی «فوجین»

ضبط شده است. در منابع فارسی چندین زن معروف وجود دارد که فوجین خوانده شده‌اند (همانند «مویه فوجین» Moye Furen در بخش چین از جامع التواریخ؛ ر.ک. وانگ، ۱۳۷۹: ۱۱۴). در تلفظ امروزی چینی، «دا ژن» به معنای بزرگسال و نیز برای احترام (جناب عالی) کاربرد دارد. در سفرنامه نیز باید به همین معنی و به نشانه احترام یعنی مأمور بزرگ و بلندمرتبه به کار رفته باشد؛ اما از آنجا که این واژه در مواضع دیگر متن به همان صورت داجی و داجیان ضبط شده است، و نیز در تلفظ برخی از استان‌های چین به‌ویژه نواحی شمالی «ن» پایانی واژگان تلفظ نمی‌شود، جز در مورد نخست ضبط این واژه را چنانکه در دیگر مواضع جمیع نسخ نیز آمده است، در دیگر موارد متن باید همان «داجی» دانست که برابر با «داجین» است. به‌هرروی، ضبط این واژه در متون چینی بنا بر تلفظ استاندارد آن باید «داجین» بوده باشد و نه «داجی»؛ همان‌گونه که جزء دوم واژه، در تاریخ چین نیز به دو صورت «ژن» و «جین» ضبط شده است: مانند عنوان «خواژن» (huaren) (وانگ، ۱۳۷۹: ۱۱۶) و نیز نام بانویی به اسم «مویه فوجین» (Moye Furen) (وانگ، ۱۳۷۹: ۱۱۴). بنا به آنچه گفته شد، «محمدبیک داجی» را باید به سکون و بدون کسره اضافه خواند همانند «وانگ داجی». دیگر اینکه «اویس خان» نیز هم در نسخه ملک و هم در نسخه فاتح به صورت «اویس خان» آمده است.

متن صحیح: «در هشتم جمادی‌الآخر خبر رسید که پسران محمدبیک داجین را _ که ایلچی ویس خان بود _ غارت کرده‌اند. داجیان و ایلچیان متوهم شده گفتند: ما را سعی می‌باید کرد که خود را زودتر به سرحد ختای رسانیم».

۵.۴.۴. «قلقی، قلقی، قلعی» یا «قلنی»؟ «ترغو، ترغو» یا «ترقو»؟ «لووشاو» یا «لو و شاو»؟ «لنگ» یا «لنگ»؟

«کپکی، کپکی، لیلی» یا «کبکی»؟

در چند موضع از سفرنامه نام چندگونه پارچه واحد به چند شکل مختلف آمده است که در اینجا به تصحیح و توضیح آنها می‌پردازیم:

«در هشتم ربیع الاول سلطان‌شاه و بخشی ملک را طلب فرموده سنکشی^{۱۱} فرموده -و سنکشی به زبان ختائی انعام باشد- سلطان‌شاه را هشت بالش نقره و سی جامه [کذا] پادشاهی با آستر و بیست و چهار قلقی و لو و لنگ و شاو دو اسب...» (حافظ ابرو، ۱۳۸۰، ج ۴: ۸۵۵-۸۵۶)

«... آنچه شیره شادی خواجه بود: ده بالش نقره و سی اطلس و هفتاد پارچه دیگر قلقی و ترقو و لو و شاو کپکی و پنج‌هزار چاو و خاتون او را چاو و بالش نقره نبود، اما ثلث قماش بود و سلطان احمد و کوکجه و ارغداق را هر سه هر یک هشت بالش نقره و شانزده اطلس [و باقی قماش از قلقی و] ترقو و لو و شاو کپکی مجموع هر یکی نود و چهار وصله بود، مع خواتین و هر یک را دو هزار چاو و غیاث‌الدین و اردوان و تاج‌الدین بدخشی را هر یک هفت بالش نقره و شانزده اطلس و ترغو و لووشاو کپکی و قلقی [مجموع هر یکی را هفتاد و هفت وصله] و دو هزار چاو» (حافظ ابرو، ۱۳۸۰، ج ۴: ۸۶۰-۸۶۱)

۱.۵.۴.۴. «قلنی، قلنی، قلعی» یا «قلنی»؟

۱۱. سنکشی واژه‌ای چینی است (赏赐 shangci) به معنای انعامی که شخصی فرادست به کسی می‌دهد.

قَلْغی: واژه‌ای ترکی و نوعی از پارچه است. در ترجمه انگلیسی سفرنامه (Maitra, 1970: 111) (و به تبع آن در ترجمه چینی، ص ۱۴۱) «قلقی» به «لباس زیر» (under-vests) ترجمه شده است.^{۱۲} در لغتنامه دهخدا ذیل «قَلْغی» آمده است: «قالاقای، کلاغی»؛ و «کلاغی» را نیز نوعی پارچه و چارقدی ابریشمین دانسته که زنان عشایر بر سر کنند و دستمال ابریشمین که مردان کُرد بر کلاه و زنان کُرد و جز آنان به سر و روی بپوشانند؛ و به نقل از نوروزنامه آن را اینگونه معرفی کرده است: «از یمانی یک نوع بُرد که گوهر وی هموار بُود به یک اندازه و سبز بود و متن او به سرخی زند و نزدیک دنبال نشانهای سپید دارد از پس یکدیگر مانند سیم...» در دیوان لغات‌الترک کاشغری «قرغا» (کاشغری، ۱۳۷۵: ۷۸۲) و در فرهنگ دورفر «قارغه» (qārğa) (Doerfer, 1967, vol 3: 384) به معنی کلاغ آمده است که ممکن است با این واژه مرتبط باشند. در چاپ سیدجواد (حافظ ابرو، ۱۳۸۰، ج ۴: ۸۵۶) و فاتحی (حافظ ابرو، ۱۴۰۲: ۱۰۲) این واژه به صورت «قلفی»، و در چاپ شفیع (۱۹۳۰: ۳۵) به صورت «قلقی» آمده است.

۴.۵.۴.۲. «ترغو، طرغو»، یا «ترقو»؟

«ترقو» واژه‌ای ست ترکی- مغولی. (در مواضع مختلف نسخه «م» به چهار شکل ترغو، طرغو، ترقو و طرقو آمده است.) این واژه در دیوان لغات‌الترک با تلفظ «تُرْقُو» به معنی «حریر، دیبا» آمده است. (کاشغری، ۱۳۷۵: ۴۴۴). بنا به فرهنگ دورفر نیز این واژه (باریختهای نگارشی مختلف طرقو/ترغو/طرغو / torğü) به پارچه ابریشمین عالی اشاره دارد. (برای تفصیل درباره ریشه این واژه در زبان‌های مختلف بنگرید به: Doerfer, 1965, vol 2: 478) در ترجمه انگلیسی (نیز در ترجمه چینی به نقل از این ترجمه، ص ۱۴۱) نوعی ابریشم قرمز (Red Silk) دانسته شده است. (Maitra, 1970: 25) در دهخدا نیز «ترغو» به «بافته ابریشمی سرخ رنگ» معنا شده اما تلفظ آن به فتح حرف تا و ذیل مدخل «ترغو» آمده است که ظاهراً خطاست و باید به ضم تا باشد؛ چنانکه گفته صاحب سنگلاخ ذیل «تورغو» را نیز نقل کرده است. شفیع نیز «ترقو» را «به قول صاحب هفت قلزم نوعی از بافته ابریشمی سرخ‌رنگ» دانسته است. (شفیع، ۱۹۳۰: ۳۵)

۴.۵.۴.۳. «لوشاو»، یا «لو و شاو»؟

در ترجمه‌های انگلیسی (Maitra, 1970: 111) و چینی (ص ۱۴۱) سفرنامه، «لو» و «شا» به عنوان یک نوع پارچه واحد (به صورت «Lousha» و «罗纱») ترجمه شده‌اند (در متن فارسی ترجمه انگلیسی نیز «لوشا» آمده است) اما باید جداگانه و به عنوان دو نوع پارچه ترجمه شوند. مترجم چینی کتاب جاده ابریشم در متن سفرنامه (ص ۷۳) به درستی این دو را از یکدیگر متمایز کرده است. «لو» واژه‌ای چینی است (Luo 罗) و دارای معانی متعدد که در زبان چینی امروز بیشتر به عنوان نام فامیل استفاده می‌شود. یکی از معانی آن بنا به فرهنگ چینی به فارسی «نوعی پارچه ابریشمی» است. این نوع پارچه قدمتی چند هزارساله در چین دارد و یکی از مهم‌ترین انواع پارچه‌های ابریشمین چینی بوده است. چنان‌که هنوز در زبان چینی امروز در ترکیبی چهارواژه‌ای از چهار نوع پارچه ابریشمین (از جمله لو) در کنار هم یاد می‌شود:^{۱۳} (绠罗绸缎 ling-luo-chou-duan) به

12. (Maitra, 1970: 98) "a Turki word meaning under-garment or vest" قَلْغی.

۱۳. <https://baike.baidu.com> منخل 罗

عنوان مثال در اشاره به جنس یا پارچه یا لباس‌های عالی گفته می‌شود: «این شخص ling-luo-chou-duan می‌پوشد!» یعنی لباسی عالی پوشیده است! یا در این جمله که: «در این پارچه‌فروشی ling-luo-chou-duan زیاد است» یعنی این مغازه دارای اجناس عالی است.

لو از ابریشم توت ساخته می‌شده و در ساخت آن از یک فرآیند پیچش منحصر به فرد استفاده می‌شده است که باعث می‌گردد است تارها با یکدیگر در هم پیچیده و سپس با نخ‌های پود در هم تنیده شوند. از ویژگی‌های این پارچه سبک بودن، نفوذپذیری هوا، و مناسب بودن برای ساخت لباس تابستانی است. لو سابقه‌ای طولانی دارد و پیشینه آن به اوایل «سلسله شانگ»^{۱۴} باز می‌گردد.^{۱۵}

«شا»: سیدجوادی این واژه را «شال» گمانه زده است (حافظ ابرو، ۱۳۸۰: ۸۵۵/۴ - ۸۵۶) که انگاره‌ای صائب نیست. «شا» نیز واژه‌ای است چینی (纱 sha) که به نوعی پارچه بسیار نازک غیرابریشمی و غالباً پنبه‌ای و یا کتان‌ی اطلاق می‌شده است. پنبه در ادوار متأخر وارد چین شد و به همین خاطر بدان بسیار اهمیت می‌دهند. این نوع پارچه معمولاً از ترکیب پنبه و کتان ساخته می‌شده است. از ویژگی‌های این پارچه نازک بودن تار و پود نخ‌های آن و داشتن سوراخ‌های کوچک و سبک بودن آن است.^{۱۶}

۴.۵.۴.۴. «لنک»، یا «لنگ»؟

در ترجمه انگلیسی و به تبع آن چینی، این واژه از قلم افتاده است. دلیل آن نیز آن است که متن فارسی ترجمه انگلیسی بر پایه نسخه بادلیان بوده است که فاقد این واژه است. سیدجوادی نیز این واژه را شرح نکرده است. شفیع به خطا «لیل» ضبط کرده است. این واژه چینی است (绫 ling) و همان نخستین واژه در ترکیب «绫罗绸缎 ling-luo-chou-duan» است. این واژه در نسخه «م» و به تبع آن «ل» به درستی به کسر حرف نخست (لنک) اعرابگذاری شده است. ضبط صحیح این واژه در سفرنامه «لنگ» است. «لینگ» (تلفظ امروزی) نوعی پارچه ابریشمی سنتی چینی با الگوی مورب، و دارای سطحی صاف، بافتی نرم و ضخامتی کم است که هنوز از آن برای قاب‌بندی آثار هنری و خوشنویسی، دوخت پیراهن و لباس خواب، و همچنین به عنوان پارچه‌ای جلد کتاب‌ها، قاب‌بندی نقاشی‌ها و جعبه‌های هدیه نفیس استفاده می‌شود. این پارچه پیش از دوران سلسله هان تولید شد و ساخت آن در دوران تانگ و سونگ به اوج رسید.^{۱۷}

۵.۵.۴.۴. «کبکی، کیکی، لیلی»، یا «کبکی»؟

حرف دوم این واژه در نسخه «م» بدون نقطه است و در نسخه بادلیان و «ل» «کیکی» ضبط شده است. (علت چنین ضبطی در نسخه ل آن است که نسخه «ل» از روی «م» کتابت شده است اما دو نقطه زیرین یای پایانی در نسخه م را دونقطه حرف دوم تلقی کرده است.) نسخه فاتح «کبکی» ثبت کرده است و در چاپ شفیع از سفرنامه (۱۹۳۰: ۳۵ و ۳۶) به صورت «کبکی» آمده

۱۴. سلسله شانگ دومین سلسله باستانی چین است و بنا به فرهنگ چینی به فارسی مربوط به «قرن ۱۱-۱۶ ق.م.» است.

۱۵. <https://baike.baidu.com> مدخل 绫罗绸缎

۱۶. <https://baike.baidu.com> مدخل 纱

۱۷. <https://baike.baidu.com> مدخل 绫

است. مظاهری این واژه را که در منابع او «لیل» و «لیلی» هم ضبط شده بوده (که همان نگارش حرف «ک» بدون سرکش بوده است)، «کتی» به معنی «ملافه رختخواب» (و مطابق با kia- ti چینی) حدس زده است. (مظاهری، ۱۳۷۲: ۱۳۷، یادداشت ش ۱۳۴) مایترا «کپکی» (Kapki) را «نوعی از مخمل» ترجمه کرده است. (Maitra, 1970:111) در پاورقی ترجمه چینی (ص ۱۴۱) نیز به نقل از ترجمه انگلیسی «کپکی» نوعی پارچه مخمل دانسته شده است؛ اما تلفظ این واژه چینی نیست. آیا ممکن است نام این نوع پارچه به خاطر نقش خاص آن منتسب به پرندۀ کبک بوده باشد (همانگونه که قلّغی و کلاغی)؟ در دیوان لغات‌الترک واژه «کَمَک» به معنی «بافته یا چادر تُتکی از پنبه پرنگار و منقش دارای خط‌های سپید که از آن جامه زبرین (لباس رو) سازند و قفجاقان از آن بارانی‌ها درست کنند» آمده است که محتمل است با این واژه مرتبط باشد. (کاشغری، ۱۳۷۵: ۹۱۷)

۵. نتیجه‌گیری

در متن سفرنامه خواجه غیاث‌الدین آن‌گونه که در زبده التواریخ به تصحیح حاج سیدجوادی و نیز دست‌نویس‌های این اثر آمده است، خطاهایی در ضبط واژگان چینی وجود دارد که برخی ناشی از نوع ضبط واژگان در نسخ خطی، و برخی نیز ناشی از مسائل رسم‌الخطی نسخ خطی و خطخوانی مصحح بوده است. با توجه به اینکه نسخه ملک نسخه مُبَيَّضَه از دست‌خط خود حافظ ابرو است، محتمل است برخی از این ضبط‌ها ناشی از دگرگشتگی رسم‌الخطی و تحول آوایی واژگان چینی در زبان فارسی در طی زمان بوده باشد که به همان صورت نیز بر قلم حافظ ابرو رفته است. چنان‌که گفته شد، ضبط صحیح «سامکونی» (چاپ سیدجوادی از زبده التواریخ) «شاکمونی» است که ریختی است از واژه شاکيامونی (Shakyamuni) و آن واژه‌ای سانسکریت (शाक्यमुनि) و لقب بودا است که در زبان چینی به صورت «شیجیامونی» (Shijiamouni 释迦牟尼) و «شیجیامونی فو» (Shijiamouni 释迦牟尼佛) به کار می‌رود. دلیل اصلی ضبط خطای این واژه در چاپ سیدجوادی و به تبع آن چاپ فاتحی، عدول بی‌دلیل از دست‌نوشته ملک و تبعیت خطا از دست‌نوشته فاتح بوده است. همچنین ضبط «شب چراغ» (چاپ سیدجوادی) خطا، و صحیح «شب چراغ» است که همان جشن فانوس (灯节 Dengjie) از جشن‌های سنتی چین است. دریافتیم که شهرهای «سکجو» و «قمجو» (که باید سُکجو و قَمجو خوانده شوند) نیز به ترتیب همان شهرهای قدیم «سوجو» (Suzhou 肃州) و «گنجو» (Ganzhou 甘州) هستند. همچنین اصل چینی واژه «کی‌دی‌فو» واژه 急递铺 jidipu است که می‌توان آن را «ایستگاه پُستی سریع‌السير» ترجمه کرد. ضبط صحیح «جینو» و «بافو» نیز «چیفو» و «مافو» است. «چیفو» (车夫 chefu) به معنی درشکه‌چی است. «بافو» نیز محتملاً باید «مافو» (马夫 mafu) بوده باشد یعنی مهتر اسب. همانگونه که «لوفو» (luofu 骡夫) نیز به معنی «نگهداری‌کننده از قاطر» است. ضبط صحیح «بینه» («بینه ختایی») (چاپ سیدجوادی) نیز «پیپه» است که می‌باید همان ساز زهی «پیپا»ی امروزی (琵琶 pipa) باشد نه آن‌گونه که سیدجوادی به تبع علی مظاهری در شرح خود آن را نوعی ارگ دهنی دانسته است. نکته دیگر آنکه ضبط «بیشه» در مفاتیح العلوم خوارزمی نیز باید «پیسه» بوده باشد که همان ساز «موسیقار» (Pan Flute, Panpipes, Syrinx) است که در زبان چینی «پاخیو» (排箫 paixiao) نام دارد و برخلاف نظر مظاهری و به تبع او سیدجوادی متفاوت از ساز «پیپه» است. واژه «داجی» نیز در یکی از موارد به کار رفته در متن (حافظ ابرو، ۱۳۸۰: ۸۲۱)

معمولاً باید «داجین» (大人 daren) بوده باشد به معنی شخص محترم. واژگان «قلّعی» (ترکی؛ نوعی پارچه ابریشمین)، «ثرقو» (ترکی - مغولی؛ نوعی ابریشم سرخ)، «لو» (罗؛ نوعی پارچه ابریشمین)، «شا» (紗؛ نوعی پارچه بسیار نازک غیر ابریشمی و غالباً پنبه‌ای و یا کتان)، «لینگ» (綾 ling؛ نوعی پارچه ابریشمی سنتی چینی با الگوی مورب) و «کبکی» (نوعی از پارچه مخمل) نیز چنانکه اشاره شد به انواعی از پارچه‌های چینی اشاره دارند.

تعارض منافع

تعارض منافع وجود ندارد.

منابع

۱. دست‌نوشت‌ها

حافظ ابرو، عبدالله بن لطف‌الله. (کتابت ۹۰۹ ق). مجمع‌التواریخ (ربع چهارم) [نسخه خطی]. محفوظ در کتابخانه فاتح استانبول ترکیه به شماره ۴۳۷۰. _____ (کتابت ۸۳۰ ق؟). مجمع‌التواریخ (ربع چهارم) [نسخه خطی]. محفوظ در کتابخانه ملی ملک تهران به شماره ۴۱۶۶ (به استناد نسخه کتابخانه ملی).

_____ (کتابت ۱۲۷۲ ق). مجمع‌التواریخ (ربع چهارم) [نسخه خطی]. محفوظ در کتابخانه ملی ملک تهران به شماره ۴۱۶۳، کاتب: آقابابا شهمیرزادی.

_____ (کتابت ۸۲۹ ق). مجمع‌التواریخ (ربع چهارم) همراه با جامع‌التواریخ رشیدی [نسخه خطی]. محفوظ در کتابخانه تویقایی سرایی استانبول به شماره ۱۶۵۳، (صفحاتی از کتاب به دست خط حافظ ابرو است).

_____ (کتابت ۸۳۰ ق). مجمع‌التواریخ (ربع سوم) [نسخه خطی]. محفوظ در کتابخانه ملی تهران به شماره ۱۲۵۲۷-۵.

_____ (بی‌تا). زبدة‌التواریخ (ربع دوم) [نسخه خطی]. محفوظ در کتابخانه بادلیان آکسفورد به شماره Elliott 422.

عبدالرزاق سمرقندی، عبدالرزاق بن محمد. (کتابت قرن ۱۱ ق). مطلع سعدین و مجمع بحرین [نسخه خطی]. محفوظ در کتابخانه مجلس به شماره ۹۰۹۰.

۲. منابع چاپی

آژند، یعقوب. (۱۳۸۵). «محمد سیاه قلم و غیاث‌الدین نقاش». هنرهای تجسمی، ش ۲۴: ۳۸-۴۵.

بناکتی، داود بن محمد. (۱۳۴۸). تاریخ بناکتی؛ روضة اولی الالباب فی معرفة التواریخ و الانساب. به کوشش جعفر شعار. تهران: انجمن آثار ملی.

بیانی، مهدی. (۱۳۲۷). «یک نسخه نفیس از مجمع‌التواریخ حافظ ابرو». یادگار. س ۴ ش ۹-۱۰: ۱۷۱-۱۷۶.

تّوی، احمد بن نصرالله و آصف‌خان قزوینی، جعفر بن بدیع‌الزمان. (۱۳۸۲). تاریخ آلفی (تاریخ هزارساله اسلام). تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد. تهران: علمی و فرهنگی، ج ۸.

جوینی، عطاءالملک بن محمد. (۱۳۸۲). تاریخ جهانگشای. به سعی و اهتمام محمد بن عبدالوهاب قزوینی. تهران: دنیای کتاب، ج ۳.

حافظ ابرو، عبدالله بن لطف‌الله (۱۳۸۰). زبدة‌التواریخ، مقدمه. تصحیح و تعلیقات سید کمال حاج سیدجوادی. چهار جلد. ج ۴. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی

حافظ ابرو، عبدالله بن لطف‌الله. (۱۴۰۲). زبدة‌التواریخ بایسنغری. به کوشش محسن فاتحی. تهران: آماره.

حسینی، سجاد، عبدالمهی متیق، غفار، و امیراشارد، سولماز. (۱۴۰۰). «عجائب اللطائف غیاث‌الدین محمد نقاش؛ ره‌آورد هنری سفارت تیموری هرات از دربار چین». جلوه هنر، س ۱۳ ش ۴: ۴۹-۶۱.

خطایی، سیدعلی‌اکبر. (۱۳۷۲). خطای‌نامه. به کوشش ایرج افشار. تهران: مرکز اسناد فرهنگی آسیا.

خوارزمی، محمد بن احمد. (بی تا). مفاتیح العلوم. به تصحیح خروف وان فلو تن. (افست از نسخه اصلی محفوظ در دانشگاه تهران با توضیحات مصحح در پانویس، مقدمه به فرانسوی و عربی).

خوارزمی، محمد بن احمد. (۱۳۴۷). ترجمه مفاتیح العلوم. مترجم حسین خدیو جم. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

خوافی، احمد بن محمد. (۱۳۳۹). مجمل التواریخ (مجله فصیحی). به تصحیح و تحشیه محمود فرخ. مشهد: کتابفروشی باستان، ۳ ج.

خواندمیر، غیاث الدین بن هماد الدین. (۱۳۳۳). تاریخ حبیب السیر فی اخبار افراد بشر. به تصحیح محمد دبیرسیاقی. تهران: کتابفروشی خیام، ۴ ج.

درایتی، مصطفی. (۱۳۸۹). فهرست دست نوشته های ایران. تهران: موسسه فرهنگی پژوهشی الجواد، ۱۲ ج.

رشیدالدین فضل الله. (۱۳۸۴). جامع التواریخ: تاریخ هند و سند و کشمیر. تصحیح و تحشیه محمد روشن. تهران: میراث مکتوب.

روملو، حسن. (۱۳۵۷). احسن التواریخ. به تصحیح عبدالحسین نوایی برای فرهنگستان ادب و هنر. تهران: بابک، ۱۲ ج.

شفیع، محمد. (۱۹۳۰). «سفرنامه چین». اورینتل کالج مگزین. لاهور: یونیورسیتی اورینتل کالج. جلد ۷ ش ۲۳: ۴-۵۰.

عبدالرزاق سمرقندی، عبدالرزاق بن محمد. (۱۹۴۶). مطلع سعدین و مجمع بحرین. تصحیح محمد شفیع. لاهور: گیلانی.

غیاث الدین نقاش. (۱۴۰۱). غرائب و عجایب ختای یا سفرنامه چین به روایت غیاث الدین نقاش (۸۲۲ تا ۸۲۵ هجری). به کوشش محسن فاتحی. تهران: آماره.

غیاثیان، محمدرضا. (۱۴۰۳). پژوهشی در نگاره های مجمع التواریخ و جامع التواریخ. تهران: میراث مکتوب.

کاشانی، قاضی احمد بن محمد غفاری (۱۴۰۴ ق). تاریخ نگارستان. به تصحیح و مقدمه مرتضی مدرس گیلانی. تهران: کتابفروشی حافظ.

مظاهری، علی. (۱۳۷۲). جاده ابریشم. ترجمه ملک ناصر نوبان. تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی (پژوهشگاه)، ۲ ج.

ملک پابین، علی، و چانگ هونگ، ژانگ. (۱۳۹۹). «تأکید بر یگانگی هویت محمد سیاه قلم و غیاث الدین نقاش با بررسی تطبیقی نگاره "جاودانه ها لیوهایچان و لی تیه گوآی" سیاه قلم و آثار چینی». هنرهای زیبا- هنرهای تجسمی، ۲۵ ش ۲: ۱۰۵-۱۱۴.

وانگ، ای دان. (۱۳۷۹). تاریخ چین از جامع التواریخ خواجه رشیدالدین فضل الله. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

۳. منابع انگلیسی و چینی

Doerfer, Gerhard (1963– 1965). Turkische und Mongolische Elemente im Neupersischen. 3 volumes, Wiesbaden, Germany

Quatremère, É. Histoire des Mongols de la Perse par Raschid-Eldin, Amsterdam, Oriental Press, 1968 (ré impression 1968 de l'é dition Paris 1836)

Pelliot, P. Notes on Marco Polo, I (Paris 1959)

Maitra, K. M. (1970). A Persian Embassy to China, being an extract from Zubdatu't Tawarikh of Hafiz Abru, tr. By K. M. Maitra, M. A., Prof. of Persian, Dyal College, Lahore, with a new introduction by L. Carrington Goodrich, Dean Lung Prof. Emeritus of Chinese, Columbia University, Paragon Book Reprint Corp., New York.

[法]阿里·玛扎海里: 《丝绸之路——中国-波斯文化交流史》, 耿昇译, 北京: 中华书局, 1993 年, 第 73 页。(ترجمه چینی کتاب جاده ابریشم علی مظاهری)

波斯语汉语词典 (1981), 北京大学东方语言文学系波斯语教研室编, 北京: 商务印书馆., (فرهنگ فارسی به چینی)

汉语波斯语词典 (1997) 北京大学伊朗文化研究所、德黑兰大学德胡达大词典编纂所合编, 曾延生主编, 北京: 商务印书馆。(فرهنگ چینی به فارسی)

何高济译: 《海屯行记 鄂多立克东游录 沙哈鲁遣使中国记》, 《中外关系史名著译丛》, 北京: 中华书局, 2002 年 (ترجمه چینی سفرنامه، بر اساس ترجمه انگلیسی مایترا)

马顺平, (2024) 绘画所见永乐时期明朝与, 帖木儿帝国的文化交流, 故宫博物院院刊, 2024 年第 10 期·总第 270 期 (Ma Shunping, (2024), "Cultural Exchanges between the Ming Dynasty and the Timurid Empire During the Yongle Period Reflected in Paintings" Journal of the Palace Museum, Issue 10 · Issue 270, page 097 to 112)

朱建路, (2018), 帖木儿帝国使者所见天球考, 中国史研究, 第 3 期 (Zhu Jianlu, (2018), A study of the celestial sphere seen by the Timur Empire envoys, Chinese History Research, Issue 3)